

quaderns

LES MINES DEL REI LEOPOLD

184

Josep F. Mària
Emmanuelle Devuyst

LES MINES DEL REI LEOPOLD
CONFLICTES I OPORTUNITATS EN L'EXTRACCIÓ
DE MINERALS A LA RD CONGO

Josep F. Mària, sj.
Emmanuelle Devuyt

1. INTRODUCCIÓ	3
2. LA RDC	6
3. LA MINERIA A LA RDC	9
4. CONCLUSIÓ	21
NOTES	30
QÜESTIONS PER A LA REFLEXIÓ	31

Josep F. Mària, sj., Doctor en Economia (UB). Llicenciat en Teologia (FTC). Professor de Responsabilitat Social Corporativa i d'Anàlisi Social a ESADE. Estudia la contribució d'empreses i ONG al desenvolupament, especialment a Amèrica Central i Àfrica Subsahariana. Col·labora puntualment al diari *La Vanguardia*. Ha publicat amb Cristianisme i Justícia: *El jove, el guru i l'ocell* (Quadern 162) i *La Globalització* (Quadern 103). És membre de l'equip de Cristianisme i Justícia.

Emmanuelle Devuyt, és Màster en Drets Humans i en Dret Internacional Humanitari. Actualment és responsable d'incidència política dins el *Jesuit European Social Center* (JESC) a Brussel·les on dirigeix un projecte sobre la responsabilitat social de les empreses mineres a l'Àfrica.

Amb la col·laboració de:

**Diputació
Barcelona**
xarxa de municipis

Edita Cristianisme i Justícia, Roger de Llúria, 13 - 08010 Barcelona
Tel. 93 317 23 38 - info@fespinal.com - www.cristianismeijusticia.net
Imprimeix: Edicions Rondas S.L. - Dipòsit Legal: B-12.868-2013
ISBN: 978-84-9730-316-3 - ISSN: 2014-6495 - ISSN (ed. virtual): 2014-6574
Dibuix de la portada: Roger Torres - Imprès en paper i cartolina ecològics
Juny, 2013

La Fundació Lluís Espinal li comunica que les seves dades estan registrades a un fitxer de nom BDGACIJ, titularitat de la Fundació Lluís Espinal. Només es fan servir per a la gestió del servei que li oferim i per mantenir-lo informat de les nostres activitats. Pot exercir els drets d'accés, rectificació, cancel·lació i oposició dirigint-se per escrit a c/ Roger de Llúria 13, 08010 Barcelona.

1. INTRODUCCIÓ

«Quan es fugiu sota els atacs s'agafen els nens; però amb les presses n'hi ha que cauen i moren aixafats o atrapats al fang de les maresmes. Una mare havia fugit amb els seus dos bessons petits; un va caure i va morir trepitjat per la gent que fugia. Cal empassar-se les llàgrimes i seguir corrent. Quan arribem a un lloc remot del bosc ens aturem.

El bosc és fosc i fred de dia i de nit. Menjàvem arrels i algunes fruites salvatges rares. Era impossible encendre foc i, per tant, cuinar qualsevol cosa, perquè el fum hauria revelat immediatament la nostra presència als nostres perseguidors; tampoc no podíem guardar ni gallines ni galls, ja que el seu cant hauria indicat on érem. Sortíem del bosc anant de quatre grapes per arrencar alguna panotxa de mandioca al marge d'alguns camps i tornar ràpidament al nostre refugi. Sabent-ho, els milicians ens esperaven als voltants dels camps o del riu per violar-nos.

Quan el perill s'apropava, ens endinsàvem encara més al bosc, on l'enemic que ens aguaitava era la fam. Per omplir una mica l'estómac dels nostres fills els donàvem la sorra fina del riu, barrejada amb aigua o llot. Nosaltres menjàvem el mateix. La cara, el ventre, les cames se'ns començaven a inflar. Quants dels nostres fills no han mort al bosc! Fins ara molta gent segueix passant la nit al sotabosc per por dels atacs.»

Ester MWINJA NSIMI, Teresina CAFFI
*La guerra vivida por las mujeres*¹ (2006)

«Adon Kalenga treballa set dies la setmana extraient minerals de la terra sense guants. Té tretze anys i viu a la província de Katanga, a la República Democràtica del Congo. No té llar i no pot pagar els sis dòlars el mes que costa anar a l'escola... De vegades dorm al carrer, unes altres, en un orfenat. La major part del temps treballa, guanyant tres dòlars el dia. És una de les 67.000 persones a Katanga que es guanyen la vida extraient pedres que contenen dos minerals preuats a tot el món: coure i cobalt. El coure, vermell marronós, s'empra per a fer cables elèctrics necessaris per a il·luminar les ciutats del nostre món. El cobalt, metall gris platejat, s'usa per a fer motors d'avió, tinta i piles de telèfon mòbil.

Katanga [...] conté el 4% del coure mundial i un terç de les reserves de cobalt. Els minerals que l'Adon i altres nens com ell extreuen de la terra

vermella i dura s'encaminen a forns de fosa als afores de ciutats empobrides properes a les mines. La majoria d'aquests forns rovellats i alimentats a mà són propietat d'empreses establertes en un país llunyà, un país que va ser fundat en una ideologia que exalta els drets dels treballadors: la República Popular de la Xina. La canyella esquerra de l'Adon té una cicatriu d'una caiguda patida fa tres anys durant un corriment de terres, en el qual van morir alguns treballadors, incloent-hi quatre dels seus joves amics.

[...] En realitat, l'Adon i els seus companys i companyes practiquen una forma caòtica de capitalisme, amb molt poca supervisió de l'empresa i de l'Estat. Els miners manuals no són empleats; són treballadors per compte propi que venen a intermediaris el que han extret i netejat.»

S. CLARK, M. SMITH, F. WILD

*China Lets Child Workers Die digging in Congo Mines for Copper*²

23 de juliol de 2008

Què tenen en comú aquests dos relats? Comparteixen la situació en zones riques en minerals de la República Democràtica del Congo (RDC) i els seus protagonistes són gent pobra relacionada amb l'activitat minera de la regió. En el primer cas, localitzat en zones boscoses properes al llac Kivu (nord-est de la RDC), la relació amb la mineria no és evident. Ara bé, els grups armats que maten, violen i aterreixen la població es financen en bona part amb diverses formes d'extorsió a miners individuals que extreuen coltan, or o estany de mines de la zona. Aquests minerals són duts a intermediaris de les ciutats frontereres de Bukavu i Goma, i després exportats il·legalment a Ruanda i Burundi, des d'on seran incorporats al mercat global. En el segon cas, la província de Katanga (sud-est de la RDC) no té problemes de grups armats; però milers de nens i adults de la província –els anomenats *artesans miners*– extreuen mineral de coure i cobalt en pèssimes condicions de salut i seguretat. El mineral és transportat i venut a empreses que el transformen en coure i cobalt per a l'exportació: metalls per a l'economia global. A partir del 2002, les empreses transformadores van adquirir drets legals sobre les mines, provocant el desplaçament de la majoria d'artesans miners de la província.

Així, doncs, els actors principals d'aquest drama ja han aparegut en escena: les empreses, els militars, els polítics... i, al centre dels nostres focus, la població congoleesa sofrent. L'escenari no se situa a les mítiques *mines del rei Salomó*, amagades en algun lloc de l'Àfrica, segons la novel·la de l'escriptor victorià H. Rider Haggard (1885); sinó a les mines de la RDC, que van ser propietat particular del rei Leopold de Bèlgica entre 1885 i 1908: les mines del rei Leopold.

El quadern que presentem és fruit de llargues hores d'estudi sobre la situació de la RDC als nostres despatxos de Barcelona (Cristianisme i Justícia) i Brussel·les (*Jesuit European Social Center*); de reunions a Europa amb gent que coneix i s'estima la RDC; i, sobretot, de diverses visites sobre el terreny a Kinshasa, a la província de Katanga i a la regió del llac Kivu entre el 2007 i el 2012. Volem agrair principalment als congoleesos i congoleeses que ens hem trobat durant aquestes visites el fet de compartir les seves il·lusions, plans i estratègies encaminades a reconstruir un país immens, bonic i gràvid d'un futur esperançador.

2. LA RDC³

La RDC, amb 68,7 milions d'habitants el 2011, és el quart país més poblat de l'Àfrica (després de Nigèria, Egipte i Etiòpia). És, a més a més, un país molt extens: amb 2.345.410 km² supera la suma de la superfície de tots els països de l'Europa Occidental.

2.1. Situació de la RDC

El seu territori ha estat qualificat d'*escàndol geològic* per les seves riqueses mineres (que inclouen cobalt, coure, cadmi, petroli, diamants, or, plata, coltan, zinc, manganès, estany, germani, urani, radi i bauxita) i de *graner de l'Àfrica* pel seu potencial agrícola. Paradoxalment, és un dels països més pobres de la terra: en la classificació del Programa de Nacions Unides per al Desenvolupament (PNUD) de l'any 2011 ocupa el lloc 187, l'últim dels països censats.

Una causa important d'aquesta pobresa és la dèbil presència de l'Estat al territori: amb un pressupost anual equivalent al de la ciutat d'Anvers (400.000 habitants), l'Administració no pot co-

brir eficaçment serveis públics bàsics (seguretat, educació, sanitat, serveis socials, infraestructures) per als seus 68,7 milions d'habitants.⁴ A aquesta situació s'hi suma la complexitat ètnica: a la RDC hi ha 280 ètnies i tribus, moltes de les quals comparteixen territori amb altres ètnies. A més, s'hi parlen 212 llengües. També els conflictes externs (la RDC fa frontera amb nou països) han delmat la riquesa i el desenvolupament del país. Amb quatre dels països veïns (Uganda, Ruanda, Burundi i Tanzània) forma la regió anomenada «dels Grans Llacs» (llacs Victòria, Albert, Edward, Kivu, Tanganyika i Moero). Des de la meitat dels anys noranta, els conflictes armats en aquesta regió han estat excepcionalment sagnants.

2.2. Història recent

Després de la colonització portuguesa de finals del segle xv (de caràcter comercial i amb una dèbil penetració des de la costa atlàntica), la presència europea s'imposa a finals del segle XIX. En efecte, el 1885 el rei Leopold II de Bèlgica converteix el territori de l'actual RDC no pas en colònia belga, sinó en la seva possessió personal. A partir d'aquell moment, Leopold i certes companyies concessionàries exploten i exporten ivoiri i cautxú, sotmetent els nadius a treballs forçats, esclavitud i tortures. Però les campanyes internacionals de denúncia i els canvis en els equilibris diplomàtics forcen Leopold a vendre el 1908 la seva possessió personal al govern belga. Sota la forma de colònia belga, la situació del país millora lleugerament; però els colons impedeixen en molts casos la promoció educativa i cultural de la població autòctona.

El rei Leopold II
converteix l'actual RDC
no pas en colònia belga sino
en la seva possessió personal.

La independència arriba el 30 de juny del 1960, sota la direcció del president Kasavubu i del seu primer ministre Lumumba. Amb tot, el baix nivell d'experiència en lideratge de la nova classe dirigent, la manca de cohesió política de la població i la dependència econòmica exterior en un context de guerra freda, fan fracassar l'economia i

la democràcia. El 1965 el militar Joseph Désiré Mobutu pren el poder amb l'objectiu de «posar ordre, crear un Estat, crear una nació». El 1966 suprimeix el Parlament i el 1967 decreta l'unipartidisme. El 1973 impulsa la *zairianisation*: una nacionalització econòmica selectiva per controlar l'entramat econòmic i financer del país. Però la gestió corrupta condueix al progressiu desastre econòmic. Tot i això, en l'àmbit exterior, Mobutu s'assegura l'amistat amb els EUA i occident, ja que garanteix que el centre estratègic de l'Àfrica sigui aliat anticomunista. Tanmateix, al final de la Guerra Freda el dictador és abandonat pels seus padrins occidentals i l'any 1990 en l'àmbit interior és obligat a iniciar la democratització del país.

En plena crisi econòmica i política, l'agost del 1996, Laurent-Désiré Kabila, un exguerriller comunista, s'alça en armes contra Mobutu a la zona del llac Kivu. Compta amb el suport del president d'Uganda (J. Museveni) i del president de Ruanda (P. Kagame): els nous peons dels EUA a la regió.⁵ El règim de Mobutu està tan debilitat que, el 17 de maig del 1997, Kabila ja ha conquerit tot el país i es proclama president. A canvi del suport financer i militar, Kabila, en el seu avanç cap a Kinshasa, signa importants contractes de concessions mineres amb empreses estrangeres, havent-se rodejat de militars ruandesos i ugandesos. Després d'instal·lar-se a Kinshasa, les tensions amb el seu Estat Major (que desitja annexionar parts de l'est del país a Ruanda, Burundi i Uganda) esclaten el 3 d'agost del 1998: Uganda i Ruanda envaeixen militarment les províncies del Kivu. Al mateix

temps, creen un partit polític suposadament congolès (la Reagrupació Congoleesa per a la Democràcia, RCD) amb base a Goma (Kivu Nord) per donar al conflicte l'aparença d'una guerra civil.

Les lluites obertes pel control de les mines evidencien les fortes motivacions econòmiques d'aquesta segona guerra.

Però les lluites obertes entre ugandesos i ruandesos pel control de les mines de diamants i d'or de l'est del país evidencien les fortes motivacions econòmiques d'aquesta segona guerra. El novembre del 1998, al nord paupèrrim del país (províncies de l'Equador i Oriental), el senyor de la guerra Jean Pierre Bemba obre un altre front de batalla, amb el suport de l'exèrcit ugandès.

A principis del 2001 queda en evidència davant la comunitat internacional que el conflicte militar a tres bandes ha de desembocar en un acord entre contendents; però Kabila no vol pactar.

És així, doncs, com el 16 de gener del 2001 el president pateix un atemptat a Kinshasa i mor dos dies després. El succeeix el seu fill Joseph Kabila, cap de l'Estat Major de l'Exèrcit de terra. Sense que les causes o els autors de l'assassinat s'hagin esclarit, els països rics (França, Bèlgica, els EUA) i els organismes internacionals (ONU, FMI, Banc Mundial) legitimen ràpidament el nou president, que aviat signa la pau amb els seus contendents i constitueix un govern de transició amb la participació dels grups armats i de la societat civil, sota la tutela internacional. Comença una transició a la democràcia plena d'obstacles que, tanmateix, culminarà el juliol del 2006 en la III República, amb les primeres eleccions multipartidistes i lliures des de 1960. En elles, Joseph Kabila és escollit president i Jean Pierre Bemba queda relegat a cap de l'oposició.

A finals del 2011, unes eleccions legislatives i presidencials amb substancials irregularitats resulten en la reelecció de Kabila com a president. Amb tot, la seva família i el seu partit gestionen el país amb poca transparència i perden legitimitat als ulls de la població i de la comunitat internacional.

3. LA MINERIA A LA RDC

Les mines del rei Leopold s'estenen principalment pel centre i l'est del país. A Kasai Oriental i Kasai Occidental hi ha sobretot diamants; a Katanga, coure i cobalt; a Maniema, Kivu Sud i Kivu Nord, coltan, or i estany; i a la Província Oriental, or.

3.1. Dos models politicoindustrials

Als dos Kasai i a Katanga, l'explotació minera industrial de l'època colonial dóna pas a partir de 1960 a empreses públiques del Congo/Zaire independent. Malgrat tot, aquestes empreses s'arruïnen progressivament per la mala gestió i la corrupció de Mobutu. A mesura que les mines aturen la seva producció industrial, una quantitat creixent de congoleseos hi afluïx per explotar manualment els minerals: són els denominats *artisans miners*.

Durant les guerres del 1996-2002, el nombre d'artisans miners creix encara més, ja que l'extracció s'amplia a zones sense tradició minera (els dos Kivu, Maniema i Oriental), zones a les quals

altres activitats econòmiques (com l'agricultura, la ramaderia o el comerç, ja delmades els anys vuitanta i noranta per la mala gestió i la corrupció de Mobutu) decreixen per causa de l'activitat de grups armats. A més, com ja hem assenyalat, el control de zones mineres constitueix una raó central per a les invasions militars d'aquells anys des d'Uganda, Ruanda i Burundi. I en aquestes invasions algunes empreses mineres occidentals connectades amb màfies globals hi tenen un paper principal. El pillatge associat amb les guerres del 1996-2002 és brutal i descarnat: ambdues parts enfrontades roben bancs, plantacions, mines, materials de fàbriques, productes agrícoles i ramaders, etc. Aquesta situació endarrereix l'arri-

bada de la pau i origina la creació, en virtut de la Resolució 1.304 del Consell de Seguretat de l'ONU, d'un grup d'experts que es desplaça sobre el terreny per conèixer la realitat de ben a prop. El grup presenta dos informes el 2001 que expliquen detalladament la implicació de diversos actors en l'explotació il·legal. Aquests informes indiquen que els governs més directament implicats són el de Ruanda, el de Burundi i el d'Uganda, així com alguns dels seus membres operant pel seu compte. El president Kabila és assenyalat per haver rebut sumes provinents d'empreses mineres per a finançar les seves guerres. Aquestes accions de pillatge es duen a terme en connivència amb bancs, companyies aèries i empreses mineres de capital europeu, nord-americà o africà. També hi participen homes de negocis, militars regulars estrangers, caps rebels no integrats en el nou exèrcit regular congolès o traficants d'armes. La principal perjudicada és la població congoleesa, que pateix violacions atroces dels seus drets humans, que sap com s'acumula el deute extern del país i que es veu privada de recursos financers necessaris per al desenvolupament.

El 2002, al final de la segona guerra, les institucions de transició promulguen un nou Codi Miner per a regular l'activitat del sector. El codi, en la redacció del qual ha influït decisivament el Banc Mundial, liberalitza i privatitza les concessions mineres, amb el teòric objectiu d'augmentar els recursos de l'Estat i així promoure el desenvolupament del país.

Però la realitat és molt complexa i la llei no està assolint tan fàcilment el pretès desenvolupament econòmic. En

efecte, per a aprofundir en el funcionament del sector miner congolès, cal distingir entre dos models politicoeconòmics territorials que es despleguen avui a la RDC:

a) Províncies amb conflictes d'alt nivell. Es tracta de les províncies del nord-est: Oriental, Kivu Nord, Kivu Sud i Maniema. Aquestes zones han estat històricament menys poblades, més pobres, més rurals i menys escolaritzades, perquè els regnes precoloniais i la colonització no van penetrar-hi tant com al sud o a l'oest del país. A més, són veïnes de països com Uganda, Ruanda i Burundi, que combinen pobresa i densitat de població en un còctel productiu i exportador de conflictes. Finalment, aquestes províncies no s'han dedicat històricament a la mineria, sinó a l'agricultura i al comerç a gran distància: abans de la independència no hi havia pràcticament empreses mineres colonials, i l'extracció de minerals com el coltan, l'estany o l'or ha començat a partir dels anys noranta amb molt poques empreses i amb una gran majoria d'artesans miners.

L'extracció de minerals
com el coltan, l'estany o l'or
ha començat amb molt poques
empreses i una gran majoria
d'artesans miners.

b) Províncies amb conflictes de baix nivell. Principalment, Katanga, Kasai Oriental i Kasai Occidental. Són zones

del sud, històricament més poblades, més riques, amb una xarxa de ciutats més densa i més escolaritzades. L'activitat minera (diamants a ambdós Kasai i coure i cobalt a Katanga) data de l'època colonial, en la qual es van desenvolupar grans empreses industrials que, tal com hem assenyalat, van donar pas a grans empreses públiques després de la independència. Després de l'aprovació del Codi Miner del 2002, entre tres i quatre centenars d'empreses extreuen minerals a Katanga, sobretot coure i cobalt.

Aquests dos models politicoindustrials reflecteixen dos escenaris del drama que estem descrivint. En aquests escenaris es viuen històries com les que hem presentat en la introducció: les de les famílies pobres esquinçades per un conflicte sagnant alimentat per les rendes de la mineria; i les dels milers de nens i joves que extreuen mineral de coure i cobalt en condicions d'educació, seguretat i salut altament precàries. Aquests artesans miners estan entrant en conflicte amb els interessos industrials globals, representats per empreses estrangeres que hi operen des del 2002. Exemplifiquem els dos models en els pròxims apartats, descrivint, per una banda, la situació a la regió del llac Kivu (conflicte d'alt nivell) i, per l'altra, la situació a la província de Katanga (conflicte de baix nivell).

3.2. La situació als dos Kivu

3.2.1. La regió del llac Kivu

Situada al nord-est del país, limítrofa amb Uganda, Ruanda, Burundi i Tanzània, la regió del llac Kivu va ser divi-

dida en dues províncies: Kivu Nord, amb capital a Goma, i Kivu Sud, amb capital a Bukavu. Les dues províncies tenen una superfície de 125.000 km² i el 2012 tenien una població propera a 10.400.000 habitants. Tot i que aquestes províncies no són tradicionalment mineres, avui s'hi explota el coltan (mineral del tàntal), la wolframita (mineral del tungstè) i la casiterita (mineral de l'estany).

Després de la independència (1960), la rendibilitat de l'activitat minera va disminuir progressivament i el 1976 es va crear la SOMINKI (*Société Minière du Kivu*, societat belga mixta amb un 28% de capital propietat de l'Estat congolès), que disposava aleshores de 47 concessions que abastaven una superfície de 10.000 km². El 1982, el president Mobutu liberalitza el sector miner congolès; però amb la crisi econòmica dels anys vuitanta només l'explotació d'or roman estable: les altres concessions cessen les activitats, deixant espai als artesans miners. Al principi de la dècada del 2000, l'empresa canadense BANRO compra les accions privades de SOMINKI i es converteix així en l'única empresa extractiva activa actualment al Kivu. Des d'octubre del 2011, explota el jaciment aurífer de Twangiza i disposa de tres altres permisos d'explotació. Tot i que BANRO sigui l'única empresa que explota minerals, hi ha centenars de permisos d'exploració que són propietat de diverses empreses mineres, principalment estrangeres.

La conjunció de la liberalització del sector miner, de l'atur en l'explotació industrial després de la primera guerra (1996-1997) i del *boom* del coltan⁶ dels

anys 1999-2000 explica el desenvolupament del model d'extracció artesanal. Per altra banda, els territoris del Kivu estan aïllats a causa de la manca de carreteres i de línia elèctrica, la qual cosa fa particularment complexa l'explotació industrial. Actualment s'estima en 200.000 el nombre d'artesans miners a cada una de les dues províncies del Kivu: un total de 400.000.

S'estima en 400.000 el nombre d'artesans miners del Kivu.

Diversos informes de l'ONU fan ressaltar el fet que, des de la guerra del 1996, diversos grups armats nacionals i estrangers es financen per l'explotació il·legal dels recursos geològics d'aquesta regió. La presència de militars als jaciments degrada les condicions de treball i de vida dels artesans i contribueix a mantenir un conflicte patit per la població local, davant la incapacitat del govern de Kinshasa per a restablir la pau a la zona. La sort de les dones congoleeses a les quals es refereix l'escrit amb què comença aquest quadern està lligada, doncs, a aquest model d'explotació minera intervingut per grups armats.

3.2.2. *La situació dels artesans miners*

La mineria artesanal i a petita escala (MAPE) està molt estesa als països en desenvolupament. Aquest sector ocupa gairebé 13 milions d'artesans i permet viure 100 milions de persones a tot el món. Gairebé el 80% de la MAPE es

realitza en condicions informals, que inclouen el treball de dones i nens i són perjudicials per a la salut i la seguretat laborals. Però la MAPE és fonamental en la reducció de la pobresa, l'augment del capital comunitari i la diversificació de l'economia en moltes regions en desenvolupament, perquè és viable a zones amb infraestructures mínimes, on la mineria industrial seria impossible.

A la RDC, els artesans miners constitueixen el segment majoritari del sector miner. S'estima que hi ha entre un i dos milions d'artesans; amb una mitjana de quatre o cinc persones dependents per miner, resulta que entre quatre i deu milions de congoleesos depenen d'aquesta activitat per a sobreviure.

Els artesans miners a la RDC provenen d'un grup sociològicament heterogeni format per joves (com l'Adon Kalenga) que interrompen els estudis per manca de diners, agricultors sense terra per raó de conflictes o de la pressió demogràfica, mestres reconvertis a causa d'un salari insuficient per a mantenir la família, exsoldats desmobilitzats, etc. Si bé les dones habitualment no caven, sí que es mouen al voltant dels jaciments artesanals fent feines de neteja i refinació de minerals, o de suport a la vida dels artesans, com preparar menjar, etc.

Aquesta activitat, que es du a terme a temps parcial o a temps complet, comporta seriosos reptes per a la vida dels artesans: problemes de salut i seguretat laboral; extensió de malalties contagioses; incertesa en els drets legals d'explotació; assetjament i abús econòmic per part de funcionaris governamentals, grups armats o interme-

diaris; expulsió de les mines per part d'empreses privades que adquireixen legalment la concessió; treball infantil o treball forçat; comerç il·legal de minerals que no genera rendes per a l'Estat; i pràctiques deficientes de protecció del medi ambient.

Els guanys diaris oscil·len entre 1 i 2 dòlars de mitjana.

Si bé el benefici obtingut d'aquesta activitat és immediat, també és aleatori i particularment precari. S'estima que a la RDC els guanys diaris oscil·len entre un i dos dòlars de mitjana, tot i que molt sovint són dilapidats en lloc de ser estalviats. En efecte, els jaciments es troben normalment molt aïllats de nuclis urbans, i per això el cost de la vida és més elevat que en altres zones. A més, els artesans miners viuen sovint sols i gasten importants sumes en alcohol, prostitució o manteniment d'una segona família. Es tracta, doncs, d'una economia de supervivència i d'una trampa de la pobresa, amb una alta probabilitat d'endeutament durant l'estació de pluges, època que dificulta l'explotació i augmenta els riscos de salut associats a les males condicions d'extracció.

Dit això, pel que es refereix a llocs de treball amb sous decents, hi ha poques alternatives en la mineria artesanal. Aquesta activitat constitueix l'últim filó social per a evitar la caiguda en la pobresa absoluta i, en canvi, no garanteix cap perspectiva sòlida de futur. A més, a la regió del Kivu, la presència

militar o paramilitar castiga els artesans de diverses maneres: impostos il·lícits sobre els circuits de producció i comercialització, remuneració de la protecció forçada dels jaciments o bé treball forçat. Tanmateix, avui dia es considera que les principals fonts de finançament de la guerrilla hutu ruandesa del FDAR (Forces Democràtiques d'Alliberament de Ruanda, que opera a la regió del llac Kivu) no es redueix a l'explotació dels artesans miners: al contrari, s'estén al comerç de productes bàsics, l'exacció de *paraimpostos* i la venda de productes agrícoles. En absència d'un Estat que garanteixi la seguretat i que sigui capaç de connectar la regió amb el seu entorn geogràfic, assistim a una militarització de l'economia de l'est del Congo que va molt més enllà del sector extractiu.

3.2.3. La formalització del sector miner artesanal a l'est de la RDC

Com que l'activitat informal dels artesans miners no té alternatives viables a curt termini, el camí a seguir passa principalment per la seva formalització. Hi ha iniciatives de formalització i poden ser classificades en quatre categories principals, diferents però complementàries:

- *L'organització* dels artesans miners consisteix a sostenir la semimecanització del seu treball, la seva estructuració en cooperatives, la reglamentació dels conflictes del sòl, el desenvolupament de les infraestructures i el reforçament de la societat civil.

- *La traçabilitat* es concreta en el seguiment dels minerals des del lloc

d'extracció a fi de determinar la mina d'origen i evitar així que els compradors es proveeixin en jaciments controlats, per exemple, per grups armats. Però aquesta traçabilitat no permet verificar si durant el transport dels minerals entre la mina i el lloc de venda hi ha hagut episodis d'extorsió.

– *La certificació* pretén evitar el conflicte al jaciment miner per la via del respecte a certes normes socials i mediambientals obligatòries. La Conferència Internacional per a la Regió dels Grans Llacs (CIRGL) treballa actualment en l'elaboració d'un sistema de certificació regional que inclogui la RDC, Ruanda, Burundi i Uganda.

– *La diligència deguda (due diligence)* es pot definir com el procés mitjançant el qual una empresa implicada en una cadena d'aprovisionament garanteix que no compra minerals lligats a un conflicte. Aquest mètode consisteix en el seguiment dels productes des del lloc d'extracció i es basa en quatre pilars: la identificació dels riscos de connexió amb un grup armat; estratègies per a contrarestar aquests riscos; auditories independents; i la publicació de les mesures preses per l'empresa. L'estàndard de diligència deguda més comú és el de l'OCDE.

En aquests esforços de formalització de l'activitat minera informal, el paper de les empreses mineres industrials és ambigu, tot i que aquestes empreses tenen poder per a solucionar satisfactòriament alguns problemes. En concret,

l'empresa canadenca BANRO, que opera a la zona del Kivu, ha hagut de gestionar la cohabitació amb els artesans miners que explotaven la concessió abans de l'arribada de l'empresa. Dels 6.000 artesans miners censats al jaciment, l'empresa n'ha contractat 500 per a llocs poc qualificats i per un període de sis mesos, transcorregut el qual seran progressivament acomiadats. Paral·lelament, BANRO projecta finançar la creació de petites i mitjanes empreses locals mitjançant la concessió de microcrèdits, a condició que a les empreses hi treballi una part dels miners acomiadats. Sobre la presència d'artesans miners a les parts de la concessió de BANRO que encara no estan en explotació, l'empresa sembla disposada a tolerar-ne un nombre limitat, sempre que respectin determinades regles. Es planteja aleshores la qüestió de saber com contenir-los a les zones preestablertes o d'arribar a un acord que els permeti exercir la mineria a una altra part fins a l'inici de l'explotació industrial als jaciments propietat de l'empresa.

3.2.4. Un intent global: la llei Dodd-Frank

Una de les mesures implementades per a intentar reduir el nivell de conflicte als dos Kivu és la llei Dodd-Frank, aprovada el juliol del 2010 pel Congrés dels EUA. En efecte, la *US Dodd Frank Wall Street Reform and Consumer Protection Act (section 1502)* estableix l'obligació per part de les empreses registrades a la *Security Exchange Commission (SEC)* dels Estats Units que usen certs minerals d'establir-ne l'ori-

gen. Si provenen de la RDC o d'un país limítrof, les empreses han d'informar de les mesures de diligència preses per a evitar que aquests minerals financin el conflicte.

Com a reacció a aquesta legislació transatlàntica, el president Kabila imposà una suspensió del comerç de minerals de l'est del país entre setembre de 2011 i març de 2012, amb l'objectiu de forçar la fi de la implantació militar en l'extracció minera. Aquesta mesura no obtingué l'efecte benèfic pretès, sinó un impacte socioeconòmic nociu per a la població local i particularment per als artesans miners, ja que l'activitat comercial entorn dels minerals es va pràcticament detenir durant mesos.

Com a conseqüència imprevisible i dramàtica de la llei americana, el sector electrònic decretà un embargament de fet sobre els minerals de l'est del Congo. Així, per causa del dubte sobre l'aplicació de la llei i la falta de mitjans suficients sobre el terreny per a assegurar l'origen dels minerals, el sector preferí proveir-se en altres països. Per tant, el comerç legal i il·legal de minerals va disminuir dràsticament, afavorint el contraban cap a l'estranger i altres rendes criminals controlades per grups armats. La població va perdre una part important de les seves activitats comercials sense guanyar en estabilitat o seguretat. A més, les iniciatives empresarials per a permetre la traçabilitat i la certificació dels miners van ser suspeses per falta de compradors d'aquests productes. La situació dels artesans miners era el 2012 més precària que mai als dos Kivu.

En qualsevol cas, cal assenyalar que l'activitat minera –formal o informal–

és intrínsecament insostenible a llarg termini: els minerals no es renoven.

L'activitat minera és intrínsecament insostenible a llarg termini.

Per això, resulta indispensable treballar en paral·lel en sectors com ara l'agricultura o el turisme, per a diversificar l'economia i obrir-hi horitzons permanents.

3.3. La situació a Katanga

3.3.1. Tradició empresarial paternalista

Katanga ocupa el racó sud-est del país. Té nou milions d'habitants i una superfície de 518.000 km² (lleugerament inferior a la superfície de França). La província, amb capital a Lubumbashi, conté importants reserves de coure i cobalt: de fet, forma part amb el nord de Zàmbia del denominat *copper belt*, que ha estat descrit com un "escàndol geològic" per l'alta concentració del metall en els minerals. La mineria de la zona té una llarga tradició, que es remunta a èpoques precoloniales. Durant l'època de la Colònia Belga (1908-1960) la companyia *Union Minière du Haut Katanga* (UMHK) explotava el coure i el cobalt i, alhora, proveïa els seus treballadors i la resta de la població amb béns públics i privats bàsics pràcticament gratuïts: habitatge i infraestructura urbana, hospitals, escoles, electricitat, carreteres i

mitjans de transport, econòmats, servei de correus i comunicacions radiofòniques. A més, pagava impostos a l'Estat belga i *paraimpostos* a organismes administratius o funcionaris sense rebre'n, a canvi, cap prestació pública útil.

El 1967 l'UMHK es va convertir en Gécamines (*Générale des Carrières et des Mines*), empresa 100% pública que continuà tenint el mateix paper en la societat de Katanga que la seva predecessora. Un proverbi popular katanguès diu en swahili «*Gécamines njo baba, Gécamines njo mama*», és a dir: «Gécamines és la meva mama, Gécamines és el meu papa». Amb tot, l'empresa va quedar en pràctica bancarrota a l'inici del nou mil·lenni: havia estat espoliada pel govern i per grups armats, havia abandonat la producció i les seves polítiques paternalistes havien anat desapareixent lentament. Però com que l'Estat no va passar a proveir els béns públics que Gécamines proporcionava a la població, aquesta ha traslladat les seves expectatives a les noves empreses mineres que arriben al Katanga sota l'empara del Codi Miner del 2002.

Les grans empreses cobrien
bona part de les necessitats
dels seus empleats
i les seves famílies.

És interessant assenyalar aquí un paral·lel amb la història industrial europea. Als inicis de la industrialització a Europa, també les grans empreses te-

nien comportaments paternalistes i cobrien bona part de les necessitats dels empleats i de les seves famílies; però, amb el temps, l'Estat va passar a assumir aquestes funcions. En canvi, a la RDC –i també en altres països africans– aquesta transferència de funcions no s'ha dut a terme perquè els estats no han tingut capacitat –fins al moment– per a assumir-les. Això suposa un repte per als governs africans i, alhora, per a les empreses estrangeres que operen en aquests països.

3.3.2. La qüestió dels contractes miners

El 2011 operaven a Katanga al voltant de 350 empreses mineres privades, explotant principalment coure i cobalt. El Codi del 2002 estableix que qualsevol empresa minera ha de tenir un mínim del 5% de participació accionarial de l'Estat congolès (a través de Gécamines, avui *holding* públic miner). Amb tot, els contractes miners són d'una gran complexitat perquè han d'especificar: a part de les participacions accionaries, els pagaments d'impostos a la producció (condicionats als nivells de producció i als preus del metall), les exempcions impositives durant un període inicial d'inversió, els plans d'inversió social de l'empresa a la comunitat local i els plans d'impacte i restauració mediambiental.

Alguns d'aquests contractes s'havien firmat abans del 2002,⁷ uns altres es van modificar amb l'entrada de nous socis a les companyies i uns tercers es van signar subjectes només al Codi del 2002. De tota manera, atès que el

període de transició a la democràcia (2002-2006) va ser políticament convuls, el 2007 el govern i la societat civil congolesos van considerar oportú obrir un procés de revisió de la legalitat d'aquests contractes miners. Aquest procés va implicar la revisió dels contractes de les empreses mineres més grans i va acabar el 2009 amb un extens informe que conclouia que cap contracte dels analitzats no era 100% legal: la majoria havien de ser àmpliament renegociats i una minoria era clarament il·legal i, per tant, la concessió podia ser retirada i oferta a altres empreses. Tot i que, en general, s'ha arribat a acords després de les renegociacions, en algun cas l'empresa ha estat expulsada de la concessió i els drets d'explotació han estat transferits a empreses controlades per amics d'alts funcionaris de l'Administració.

Com que Gécamines no és mai accionista majoritari (el mínim del 5% no arriba mai a un màxim de més del 50%), en la qüestió dels contractes miners hi juguen dos aspectes principals. En primer lloc, es determina la part de la riquesa generada per l'activitat minera que es quedarà a la RDC i la part que s'expatriarà als països d'origen dels principals accionistes. De fet, els comptables de les empreses multinacionals apliquen un potent arsenal de tècniques per a eludir el pagament de les diverses exaccions (impostos, *royalties*, taxes, dividendes, etc.) als països hostes i derivar la majoria de pagaments a paradisos fiscals. En segon lloc, els contractes influeixen en la forma de governar l'empresa a través de les decisions dels consells d'administració: Gécamines té poc pes en la presa de decisions que afecta-

ran la forma de complir o eludir les disposicions laborals, socials o mediambientals, i en aquelles que determinaran la quantitat i la qualitat de les inversions socials de l'empresa.

Les autoritats i les ONG més il·lustrades són conscients que la tecnologia i la inversió estrangeres són necessàries per a explotar la riquesa.

La percepció general de la població, els funcionaris públics i les ONG de Katananga sobre l'assumpte dels contractes és que les empreses estrangeres estan pagant poc. Malgrat tot, les autoritats i les ONG més il·lustrades són conscients que la tecnologia i la inversió estrangeres són necessàries per a explotar la riquesa, i que no poden espantar el capital estranger amb constants renegociacions que erosionin la seguretat jurídica d'aquesta inversió. Finalment, les empreses, pressionades pels seus accionistes⁸ i pels seus dirigents als països d'origen, intenten, alhora, guanyar beneficis i evitar problemes amb la comunitat local.

3.3.3. Problemes de les empreses sobre el terreny

A peu de jaciment, lluny dels debats sobre la legalitat o la legitimitat dels contractes, es despleguen altres dinàmiques i altres problemes. Els principals temes discutits són: la relocalització de les poblacions desplaçades per l'activi-

tat de les empreses; la relació amb els artesans miners; la gestió de les infraestructures i de les inversions socials en les comunitats locals; els problemes mediambientals; i l'existència d'aliances perverses que afecten negativament el benestar de la població.

Relocalització

L'habilitació dels jaciments on s'extreu el mineral i la construcció de les plantes de processament/transformació del mineral comporten sovint la relocalització de part de la població. En aquests casos, la normativa internacional exigeix que les condicions vitals i econòmiques de la població desplaçada després de la relocalització siguin millors que abans de l'arribada de l'empresa. Aquí les pràctiques empresarials són molt diverses: algunes empreses (generalment les més grans) apliquen aquesta normativa a consciència i consultant la població; altres opten per les solucions més barates i ràpides per a l'empresa. Les decisions generen cases, pobles, col·legis o dispensaris/hospitals de més o menys qualitat; i noves formes (més o menys precàries) de guanyar-se la vida per als habitants afectats. En aquest últim punt, les empreses mineres recorren a diverses opcions: contractar entre la població local treballadors de la mina; oferir una compensació fixa a qui ha perdut la font de subsistència; o oferir microcrèdits i assessorament perquè es creïn petites empreses locals que eventualment es converteixen en proveïdores de l'empresa (per exemple, tallers de costura als quals l'empresa encarrega la roba de treball dels miners o explotacions agràries per a produir aliments

que consumiran els treballadors). En conjunt, però, les empreses mineres no són capaces d'ocupar tota la població activa de les zones on comencen a operar i aquest fet provoca malestar en les comunitats.

Les operacions de relocalització generen altes expectatives en la població, que acaba desil·lusionada en el procés.

Molt sovint les operacions de relocalització són conflictives perquè generen altes expectatives en la població, que acaba desil·lusionada del procés. Les empreses estrangeres també troben dificultats culturals imprevistes. Per exemple, el poble desplaçat a l'interior de la concessió de l'empresa *Tenke Fungurume Mining* va viure una epidèmia de divorcis, deguda en bona part a l'augment del nivell de vida experimentat després de la relocalització.

Relació amb els artesans miners

A Katanga existeixen dos tipus d'empreses mineres de coure i cobalt: les més grans, que són propietàries de jaciments dels quals extrauen el seu propi mineral, i que construeixen plantes processadores que transformen el mineral en coure i cobalt més o menys refinat; i les petites, que no tenen jaciment i només són propietàries de plantes processadores. Les primeres es relacionen amb els artesans miners presents en la concessió mitjançant processos de relo-

calització i, a més, protegint les seves concessions dels intents de pillatge de mineral per part de certs grups d'artesans. Les segones financen l'activitat d'extracció dels artesans miners per a després comprar-los el mineral de forma exclusiva i a un preu que descompta el préstec inicial. En aquest cas, trobem dos problemes centrals. El primer és la capacitat de negociació dels artesans amb relació al preu de venda del mineral. De vegades, aquí hi ha institucions mediadores (intermediaris/transportistes o sindicats de miners) que converteixen en més complexa (i sovint més injusta per als artesans) la relació artesà-empresa. El segon problema és l'habilitació per part de l'Estat de concessions mineres exclusives per als artesans; en aquest cas l'Estat prefereix vendre concessions a les empreses abans que arrendar-les als artesans miners, malgrat que la legislació minera estipuli la necessitat de mantenir llocs exclusius per als artesans. En aquest sentit, el procés de reforma del Codi Miner congolès (iniciat el 2012) generarà reptes crucials per al futur del sector miner artesanal.

Gestió de les infraestructures i inversions socials

En general, els diferents nivells de l'Administració pública (central, provincial, local) no garanteixen prou infraestructures perquè les empreses mineres puguin operar de manera eficient: les mineres han de donar suport a la companyia d'electricitat pública (SNEL) o activar generadors d'electricitat propis; encarregar-se del manteniment de car-

reteres d'accés a la mina; fer arribar aigua corrent a la concessió; etc. La percepció dels dirigents de les empreses és que estan pagant impostos a l'Estat i a canvi no reben serveis públics.⁹ Per això es veuen obligats a promoure inversions en béns públics i serveis bàsics a l'entorn de la mina. A la pràctica, cada empresa planeja i executa les inversions de manera que resulten més o menys profitoses per a la població local. Per exemple, a Ruashi (barri de Lubumbashi, capital de Katanga), les dues principals empreses mineres no s'estan coordinant prou amb l'Administració municipal perquè l'aigua corrent, més enllà d'arribar a les empreses, arribi a tota la població. En aquesta qüestió es manifesta el xoc cultural entre la mentalitat paternalista de la població i de les administracions locals, i la mentalitat empresarial liberal, segons la qual la responsabilitat de l'empresa és pagar impostos perquè l'Administració proveeixi béns i serveis públics.

Problemes mediambientals

La indústria minera realitza activitats que generen molta pol·lució. En concret, les tecnologies d'extracció i transformació del coure i el cobalt inclouen processos mecànics, químics, elèctrics o tèrmics que generen fums, residus sòlids o líquids contaminants. Les mineres més responsables usen filtres de fums, dipòsits o basses estanques per a eliminar o reduir l'impacte mediambiental. Però altres empreses són menys responsables i aboquen a l'aire, a l'aigua o al sòl els diferents residus. Per exemple, una minera d'un barri de Lu-

bumbashi ha estat reiteradament acusada per les ONG i pel Partit Ecologista congolès d'abocar productes químics al sòl i a l'aigua, i així estar contaminant els aqüífers i la producció agrícola de la zona. Ara bé, certes denúncies cauen en sac foradat per la manca de reacció de funcionaris públics que reben diners per inhibir-se.

Aliances perverses

En la gestió de tots aquests problemes hem observat la gènesi d'aliances temporals perverses entre actors. De vegades, per exemple, membres de l'Admi-

nistració s'alien amb certes ONG locals per culpabilitzar les empreses (sobretot si són estrangeres) de mals socials dels quals l'Administració és directament responsable, o d'accions perjudicials que en realitat no han estat comeses per empreses. Altres vegades, l'empresa s'alia amb funcionaris de l'Administració per ocultar accions empresarials sinistres o negar drets bàsics a la població local. En aquest sentit, el mal funcionament de l'Estat de dret (jutges i funcionaris) perverteix les dinàmiques de relació entre les empreses, l'Administració i la societat civil, que no pot fer el seu paper de contrapès.

4. CONCLUSIÓ

Després de l'anàlisi de la complexa realitat política i econòmica que explica el funcionament de les mines del rei Leopold, arriba el moment de treure'n conclusions. En aquestes conclusions volem començar girant la vista cap a les persones que ens han introduït en aquesta realitat: les dones maltractades a la zona del llac Kivu i el jove Adon Kalenga, artesà miner a Katanga.

I amb la mirada fixa en elles, heus aquí la pregunta que ens plantegem a l'hora d'iniciar aquestes conclusions: quins són els aspectes clau de la situació analitzada i què poden fer els diversos actors implicats (empreses, militars, polítics i població sofrent) perquè tots els congoleesos, i especialment els que més pateixen, visquin d'una manera més humana? O, dit d'una forma que accentua una paradoxa central de la RDC: com aconseguir que un país tan ric en recursos –escàndol geològic– deixi de ser un dels més pobres del món mitjançant una

explotació minera eficient i un repartiment just dels seus beneficis?

Acabem de percebre la complexitat dels reptes del sector miner congolès, sigui el sector industrial en una província relativament estable (Katanga) o el sector artesanal en una regió sotmesa a conflictes armats, inscrita en la cruïlla de la política, l'economia i la societat («l'est» o la regió del llac Kivu). En aquesta conclusió intentarem il·lustrar com aquests tres àmbits (política, economia i societat) podrien sostenir una activitat extractiva que contribueixi realment al des-

envolupament de l'Estat congolès i al benestar de la seva població, amb un horitzó a llarg termini que tingui en compte l'inevitable final de l'activitat minera.

4.1. Política

Des d'un punt de vista polític, les dificultats trobades pel conjunt de la societat congoleesa, més enllà del sector miner, són nombroses i totes remetent a la manca d'un funcionament correcte de l'Estat congolès. El sector extractiu és presentat, de vegades, com la base de la corrupció o dels conflictes a l'est del país. Però també és cert que el seu funcionament és conseqüència de la fallada de l'Estat de dret. Efectivament, si l'aparell de l'Estat (que, com hem vist en el capítol 2, està hipotecat per un pressupost irrisori i viu condicionat per un territori vastíssim i una densitat de població molt baixa) aconseguís assumir les seves funcions, aleshores la situació hauria d'evolucionar positivament també per al sector miner. Aquestes funcions es concreten en: la garantia de la seguretat al conjunt del territori mitjançant la reforma de l'exèrcit i la policia; la lluita contra la corrupció a tots els nivells del poder; l'administració d'una justícia imparcial i eficaç en la lluita contra el mal govern; i la provisió d'infraestructures apropiades al desenvolupament econòmic. Així, doncs, cal fomentar una aproximació més global als problemes identificats.

En efecte, emmarcar millor l'activitat extractiva i establir l'est no serà suficient per a resoldre el conjunt de dificultats que afronta l'Estat congolès: cal aconseguir que l'Estat democràtic de

dret¹⁰ desenvolupi el país de forma permanent i que posi l'activitat extractiva al servei de la població.

És necessari diversificar l'economia congoleesa que es basa essencialment en la riquesa del subsòl: una riquesa no renovable.

Des d'aquest punt de vista, és necessari diversificar l'economia congoleesa, que es basa avui essencialment en la riquesa del subsòl: una riquesa naturalment no renovable. Cal promoure que una part creixent d'aquests minerals sigui transformada al país i també desenvolupar altres sectors com el turisme, l'agricultura o la indústria alimentària (cerveseries, sucreries). S'estima en menys de cent anys l'esperança de vida dels jaciments congolesos actuals i, per tant, urgeix ampliar la base econòmica del Congo. Això suposa una visió política a mitjà i a llarg termini diferent del benefici màxim immediat. Calen polítiques actives i incentius perquè la població no ho aposti tot al sector miner: perquè l'Adon Kalenga pugui tornar a l'escola i preparar-se un futur més enllà de la mina; perquè els que hagin de ser els seus mestres no abandonin les aules acompanyant l'Adon a la mina perquè guanyen un sou superior al del sector educatiu; o perquè hi hagi agricultors que produeixin els aliments que avui Katanga importa perquè la mina és més rendible que l'hort.

Per això és essencial el suport de la comunitat internacional a l'Estat congolès, principalment per la via de la reforma del sector de seguretat; com també la visió general de la CIRGL, que permet abordar de forma coherent qüestions econòmiques i militars que sobrepassen una perspectiva estrictament congoleesa.

4.2. Economia

4.2.1. A la regió del llac Kivu

Des d'un punt de vista econòmic, cal constatar que un boicot industrial internacional als minerals de sang produïts a la regió del Kivu és poc probable que conduïxi a augmentar la seguretat i l'estabilitat política. Tal com hem comentat abans, els grups armats de la zona no es debiliten amb aquest boicot perquè es financen amb exaccions a tots els sectors productius, no únicament al sector miner artesanal. En canvi, sembla més adequat modificar la contribució del sector miner al desenvolupament del país mitjançant la formalització de l'activitat dels artesans miners.

Efectivament, l'actual procés de revisió del Codi Miner del 2002 és una oportunitat per a assentar i formalitzar aquesta activitat econòmica al paisatge congolès. Avui dia la classe mitjana gairebé no existeix en aquesta regió; però el reconeixement del paper socioeconòmic dels artesans miners pot estroncar aquest dèficit. El desenvolupament dels artesans miners és possible si se'ls dota d'un estatus legal, d'un règim jurídic d'ús del sòl, d'estructures d'organització, de material i de formació, d'infraestructures que posin fi a l'aïlla-

ment i permetin el comerç. En paral·lel, cal promoure la traçabilitat, la certificació i la diligència deguda. En la matèria hi ha normes nacionals (el Codi Miner), regionals (CIRGL) i internacionals (Dodd-Frank i l'ONU): la dificultat és dur-les a la pràctica i sancionar-ne la transgressió. Aquí les iniciatives regionals i internacionals adquireixen sentit davant una economia globalitzada; però plantegen la pregunta de la coherència entre aquests diferents nivells de govern.

Restablint la confiança dels compradors de minerals congoleesos i dotant l'Administració local de mitjans que permetin la implementació de la diligència deguda, de la qualificació dels jaciments miners en funció de les condicions reals d'extracció, de la verificació de l'origen dels productes i de l'absència de connexions amb els conflictes, ha de ser possible contribuir al desenvolupament d'una activitat que permeti a la població viure decentment del seu treball.

El suport de la comunitat internacional és crucial en aquest aspecte, ja que pot influir en el comportament, no tan sols de les empreses multinacionals que exploten els minerals congoleesos, sinó també de les que s'aprovisionen de minerals de la RDC. En aquest sentit, la Llei Dodd-Frank és un exemple recent de la necessitat d'abordar els reptes miners en el marc d'una reflexió global per evitar efectes perversos en la població i de preveure mesures d'acompanyament de la implementació d'aquest tipus de normativa. Sembla pertinent associar la societat civil local a la reflexió sobre aquests projectes per a copsar millor la complexitat d'una realitat sovint difícil de comprendre als ulls dels estrangers.

4.2.2. A la província de Katanga

En aquesta província, les qüestions de seguretat no són tan peremptòries. El problema se centra en les disfuncions que es produeixen per causa de la recent arribada de les empreses i de la manca d'un diàleg inclusiu i obert entre empreses, Administració pública i societat civil/ONG. Més que un diàleg inclusiu i obert s'estan produint aliances perverses, com ja hem indicat. Assenyalar un d'aquests tres sectors com l'únic culpable seria erroni per diverses raons: per la quantitat d'empreses i la varietat dels seus comportaments ètics; per la diversa capacitat de comprensió i honestedat de les ONG que operen en el sector de drets humans i indústries extractives; i per les disfuncions de la jove democràcia congoleesa en el seu sistema d'administració territorial descentralitzat (govern central a Kinshasa, govern provincial a Lubumbashi, governs locals a peu de mina). Així, cadascun d'aquests tres sectors ha d'afrontar els propis reptes i al mateix temps promoure espais de diàleg amb els altres dos per a anar trobant solucions als problemes que van sorgint.

Entre les empreses s'ha de promoure la responsabilitat social, tan a nivell individual com del sector miner.

En primer lloc, s'ha de promoure la responsabilitat social entre les empreses, tant a escala individual com del sec-

tor miner en el seu conjunt. En concret, les empreses poden crear infraestructures al servei del seu propi negoci, però que també serveixin a la resta de l'economia i la societat (carreteres, aigua, electricitat, etc.). A més poden promoure activitats econòmiques vinculades amb la mineria que afegeixin valor local als productes de la mineria abans de ser exportats (per exemple, fàbriques de transformació del coure en fil elèctric), i altres activitats que sobrevisquin un cop esgotades les reserves minerals. I finalment, poden prendre consciència que el seu paper no és *substituir* l'Estat al territori (tal com havien fet les grans empreses colonials i postcolonials) sinó *donar-li suport* (també pagant impostos justos) perquè pugui exercir les seves funcions pròpies i promoure el bé comú. En les relacions entre empreses i Administració, les dificultats són més judicials que legislatives: hi ha un codi miner més o menys acceptable, però, tal com funciona la justícia, la seva aplicació deixa molt a desitjar. És per això que, a títol subsidiari, els estats d'origen de les empreses mineres estrangeres actives a la RDC s'han de dotar d'una legislació obligatòria i de competències judicials extraterritorials per a garantir el respecte als drets de la població local davant les empreses. En aquesta direcció, un exemple clar a refermar i a perfeccionar és la llei americana Dodd-Frank sobre la transparència del sector miner i dels minerals extrets en context de conflicte. Aquesta llei té el mèrit d'existir i inspirar altres parlaments; però el seu defecte és que només genera mesures repressores, sense preveure mesures d'acompanyament al sector, als artesans

miners o a l'Estat congolès. La Unió Europea estudia una iniciativa similar. Però cal recordar que la majoria d'empreses actualment presents a la RDC provenen de països emergents en els quals no hi ha aquestes lleis. Així, doncs, és necessari mantenir el suport a l'Estat de dret en territori congolès i a les legislacions nacionals, regionals i internacionals.

En segon lloc, una reforma de l'Administració (a escala central, provincial i local) i el reforçament de les seves funcions de garant de la llei ajudarien a evitar i a corregir els abusos que empreses irresponsables cometien en qüestions mediambientals, laborals i de promoció del desenvolupament econòmic a l'entorn dels jaciments miners (incloent-hi un tracte millor amb els artesans miners). A més, el bon ús dels impostos per part de l'Administració faria més acceptable a les empreses el pagament d'impostos i eventualment la renegociació dels contractes miners en termes més favorables a l'Estat congolès.

I, en tercer lloc, les ONG haurien de coordinar-se més per a constituir-se en interlocutors intel·ligents de l'Administració i de les empreses en la solució de problemes comuns. A més a més, urgeix la reforma d'algunes ONG que es dediquen a finançar-se a partir d'empreses en comptes de buscar solucions. Aquesta reforma elevaria la credibilitat de les ONG com a interlocutores d'empreses i Administració pública.

En conjunt, el camí d'aquestes reformes a l'interior de cada sector és compatible amb el diàleg intersectorial centrat en problemes que afecten empreses mineres singulars (per exemple,

abocaments de productes tòxics en rius), determinades poblacions on opera més d'una empresa (per exemple, coordinació entre empreses veïnes de les inversions socials en el territori que comparteixen) o la província sencera de Katanga (per exemple, coordinació d'empreses, ONG i administracions en la implementació de plans de desenvolupament provincials en temes com les infraestructures del transport).

4.3. Societat

Finalment, des d'un punt de vista social, és interessant estudiar el paper que la societat civil ocupa avui en el desenvolupament econòmic i polític de la RDC. En efecte, la societat civil té tradicionalment una funció fonamental de contrapoder, similar al de la premsa, per exemple, quan analitza i qüestiona les decisions d'agents polítics. Al Congo, constitueix la baula indispensable entre l'elit dirigent i la població per a jugar efectivament el joc de la democràcia. A més, la societat civil reforça i sosté les comunitats locals i els artesans miners en la seva cohabitació amb les empreses mineres industrials.

Després d'haver-se implicat en la revisió dels contractes miners (2007-2009), la societat civil congoleesa s'ha mobilitzat per influir en la revisió del Codi Miner del 2002 perquè tingui en compte les necessitats de formalització del sector dels artesans miners i defensi millor els seus drets davant les multinacionals i els interessos de certs funcionaris i polítics. Cal fer notar aquí una diversitat de punts de vista segons les províncies. Així, per exemple, Kinshasa

(la capital, que es beneficia més dels impostos pagats per empreses que dels pagats pels pobres artesans miners) tendeix a afavorir el sector miner industrial, mentre que les províncies del Kivu (amb majoria del sector artesanal) promouen el reconeixement de la mineria artesanal en l'economia congoleesa.¹¹ En tot cas, la concertació en l'àmbit de societat civil i ONG comença en l'àmbit provincial i es va traslladant a l'àmbit nacional per aconseguir una posició comuna davant el govern central, competent en la reforma legislativa.

Certament, la societat civil congoleesa pot ser qualificada de dinàmica i eficaç, malgrat les seves grans disparitats. Tanmateix, cal destacar la important presència de la societat civil internacional (ONG globals), especialment a les províncies del Kivu. Aquí no podem evitar sospitar que aquesta presència està substituïnt o *castrant* la societat congoleesa. Això reflecteix el fet que les actituds neocolonialistes no solament nien en les empreses multinacionals o en els organismes governamentals internacionals, sinó també en el sector de les ONG.

La societat civil internacional ha de ser curosa en el diàleg entre valors globals i valors locals.

És per això que la societat civil internacional ha de ser curosa en el diàleg entre valors globals i valors locals. Les ONG internacionals han d'establir diàlegs per a determinar prioritats d'acció

a escala congoleesa i transferir tecnologies apropiades que serveixin a la consecució d'aquestes prioritats.

4.4. I nosaltres, ciutadans de països rics?

Els congoleesos són, evidentment, els actors principals en el procés de canvi local; però en el marc d'una economia, una societat i una política en procés de globalització, no són els únics responsables. Per exemple, la majoria de minerals extrets a la RDC serveixen als països rics per a elaborar cables elèctrics, piles, joies d'or o telèfons mòbils, consoles i ordinadors. Per aquest motiu considerem legítim qüestionar: què podem fer nosaltres, ciutadans dels països rics?

La resposta a aquesta pregunta passa per investigar possibilitats d'acció en tres direccions: com a participants en els mercats, com a membres de la societat civil i com a membres de la comunitat política.

Però abans de desgranar accions en aquests tres camps, creiem necessari posar de manifest que per a ajudar efectivament persones com les dones del Kivu o l'Adon Kalenga, a més de tenir bones intencions, cal estar ben informats. En efecte, l'acció a distància és molt més complexa que la local: entre nosaltres i ells hi ha diverses connexions que poden acabar generant conseqüències contràries a les preteses des d'aquí. Per exemple, si creiem que podem reduir el poder dels grups armats que operen al Kivu per mitjà del boicot a les empreses que compren minerals extrets per part d'artesans miners de la zona, ens equivo-

quem. Aquests boicots no estrangulen la capacitat financera d'aquests grups, sinó que els donen més poder. Els qui queden estrangulats són els artesans miners, que llavors es desesperen i poden acabar engrossint les files de qualsevol d'aquestes guerrilles. Ara bé, la complexitat i les accions amb efectes perversos no ens haurien de paraitzar; sinó activar la nostra perspiciàcia i la nostra participació en organitzacions intel·ligents que portin a bon port les nostres intencions. La ignorància és perillosa.

4.4.1. *Participants en els mercats*

A partir dels fets i processos que hem exposat en aquest quadern, creiem que un consumidor solidari i responsable no hauria d'exigir a les empreses que comprin minerals provinents de la RDC que abandonin immediatament les seves connexions amb els minerals de sang. En canvi, hauria de pressionar perquè aquestes empreses s'assegurin (mecanismes de diligència deguda) que sobre el terreny estan canviant les condicions del comerç de minerals: a fi que els artesans miners i els comerciants honestos puguin anar-se quedant una major proporció del seu valor afegit. Aquí volem subratllar que aquests processos són lents i complexos: hi ha una acció continuada per part de les empreses i coordinada amb altres actors (ONG, governs, organismes internacionals). És per això que un consumidor solidari i responsable ha de desconfiar de les empreses que ofereixen solucions aparentment momentànies i definitives («Ja no comprem minerals de tal zona») i, en canvi, monitoritzar i donar suport a empreses que han obert processos col·la-

boratius per anar canviant les coses sobre el terreny («Estem implicats en un diàleg en l'àmbit local amb els miners, les ONG i les administracions per implementar processos de traçabilitat i transparència»).

El consum responsable té la capacitat de canviar les dinàmiques empresarials irresponsables.

En un pla més general, el consum responsable té la capacitat de canviar les dinàmiques empresarials irresponsables: quan comprem, podem exercir el dret a preguntar: «D'on prové el coltan d'aquest telèfon mòbil o d'aquest ordinador?», «El diamant d'aquest anell, té certificació de no estar finançant grups armats?». Si preguntem, arribarà un dia que les empreses es veuran obligades a donar explicacions i a prendre mesures. De la mateixa manera que ja existeixen etiquetes de comerç just (*Fair Trade*), arribaran les etiquetes *Conflict free* o «produït a partir de reciclatge local». De fet, ja hi ha empreses que ofereixen anells de boda amb certificació d'origen dels seus minerals preciosos.

A més de preguntar, podem informar el nostre entorn sobre empreses que segueixen bones pràctiques: això genera incentius a aquestes empreses i impulsa les no responsables a copiar-les.

També acostumem a participar d'un altre mercat amb poder de canviar les coses: el mercat de l'estalvi. Potser te-

nim els estalvis en un pla de pensions, en un fons d'inversió o en un banc comercial. Tots aquests diners els posem a mans de gestors que després invertiran en empreses de diversos tipus. De nou, la ignorància és perillosa. I de nou, podem preguntar a quin tipus d'empreses inverteixen els diversos gestors dels nostres estalvis. Si és pertinent, podem canviar de gestors, perquè hi ha plans de pensions i fons d'inversió socialment responsables, així com institucions d'estalvi que es preocupen per respectar certs valors (no invertir en empreses de joc, d'armament, etc.) o promoure determinades causes (inversió en empreses socials, en microcrèdits, etc.).

4.4.2. Membres de la societat civil

Les accions que acabem de proposar són complexes i per aquest motiu no sempre és còmode o eficaç realitzar-les individualment. Aquí entren en joc les organitzacions de la societat civil, a les quals podem donar suport i de les quals podem rebre informació: organitzacions de consumidors i d'usuaris, ONG per al desenvolupament, etc.

En aquest camp, la complexitat convida a la cautela i a la intel·ligència. Segurament no és positiu fiar-se d'ONG que prometen solucions instantànies o maniquees («Els dolents són els governs» o bé «Els dolents són les empreses»), ja que els processos de canvi en països en desenvolupament com la RDC són lents i exigeixen compromisos intersectorials que no poden progressar amb actituds maniquees. En canvi, és positiu donar suport a ONG que comprenen la complexitat dels pro-

cessos econòmics, que escullen dialogar amb actors socials responsables i que no cauen en el neocolonialisme perquè confien les agendes de negociació a líders locals responsables. Per exemple, en les nostres visites sobre el terreny, hem conegut ONG internacionals que operen a Katanga els directius dels quals són congoleesos ben formats, amb un coneixement molt profund de la realitat del país i amb un sincer desig de millorar la situació. És a aquesta mena d'ONG que cal donar suport des dels països rics.

4.4.3. Membres de la comunitat política

També tenim poder com a membres de la comunitat política. Podem votar o militar en un partit polític de manera que es potenciïn iniciatives legislatives que promoguin la traçabilitat de primeres matèries, la certificació o la diligència deguda. En qüestions que afecten països en desenvolupament com la RDC hem de ser especialment actius i estar particularment ben informats, perquè el desconeixement ciutadà en aquests temes es tradueix automàticament en falta de pressió sobre els polítics i en mans lliures per a les empreses multinacionals, que no sempre són socialment responsables.

En un pla més general, el camp de la cooperació internacional requereix igualment informació i formació. En efecte, si desconeixem les coordenades d'una autèntica cooperació internacional al desenvolupament, també acabarem deixant aquesta mena de polítiques en mans dels polítics o de certes empreses que venen armes o productes inútils a països en

desenvolupament a càrrec del pressupost de cooperació. En aquest sentit ens sembla especialment important assenyalar que una gran part dels problemes dels països pobres prové d'unes relacions internacionals injustes. Per això no hem d'oblidar que un avenç en la reducció d'aranzels europeus a productes agrícoles de països emergents ajuda més al desenvolupament que molts projectes de cooperació tècnica o accions (benintencionades) d'ONG paternalistes.

Finalment volem recordar que problemes com el que hem exposat en aquest quadern són dirimits en l'àmbit del Parlament Europeu o de la Comissió Europea: la regulació d'empreses europees que operen en països en desenvolupament, per exemple. És per això que

la dimensió europea de la nostra militància política s'està convertint cada dia en més important.

En resum, amb les nostres tres gorges de consumidors/inversors, de membres de la societat civil i de membres de la comunitat política, tenim més poder individual i col·lectiu del que ens imaginem. Exercint-lo amb bones intencions i amb intel·ligència, recolzats en organitzacions fiables, anirem canviant les coses a la vegada que canviem la nostra pròpia mentalitat. Perquè a l'interior de cadascú de nosaltres hi ha l'arrel de les nostres accions, de la nostra decisió benintencionada i eficaç per a canviar la vida de gent com les dones de l'est de la RDC o com l'Adon Kalenga, el jove artesà miner de Katanga.

1. L'escrit «La guerre vécue par les femmes» va circular per Internet en forma de correu electrònic el juny del 2006.
2. <http://www.bloomberg.com/apps/news?pid=20601081&sid=aW8xVLQ4Xhr8> (consultat el 5 de juny del 2012).
3. El present apartat té com a principal font d'inspiració: J. F. MÀRIA, «De la guerra a la democràcia. La República Democràtica del Congo», *Revista de Fomento Social*, núm. 238 (2005), vol. 60, Còrdova, pàgs. 283-312.
4. La densitat de població a la RDC el 2001 era de 29,3 habitants per km²: una xifra molt baixa, que impedeix a l'exèrcit i a l'Administració pública controlar efectivament tot el territori i vetllar pel seu desenvolupament. La densitat dels seus veïns de l'est (Ruanda, prop de 200 h./km²; Burundi, prop de 150 i Uganda, prop de 60) converteix el territori nord-est de la RDC, ric en minerals, en una zona molt cobejada. El seu baix desenvolupament urbà, econòmic i educatiu són factors addicionals que dificulten la pau i el desenvolupament.
5. Per a una descripció detallada dels fets i de les aliances vinculades amb aquest període, vegeu J. CASÒLIBA i J. CARRERO, *L'Àfrica dels Grans Llacs. Deu anys de sofriment, destrucció i mort*, Barcelona, Cristianisme i Justícia, Quadern 95 (2000).
6. Aquest mineral, usat sobretot en ordinadors i telèfons mòbils, es venia en aquell moment a 350 dòlars/kg. Atès el baix cost de producció artesanal del coltan congolès i la seva alta concentració en tàntal, és un mineral molt demanat pel mercat.
7. Entre els contractes signats abans del 2002, una part significativa va ser firmada durant el conflicte del 1996-97 i amb Laurent Kabila en qualitat de futur president. Kabila pare tenia necessitat de fons per a finançar les seves tropes i derrotar Mobutu. Per això, les condicions establertes en aquests contractes eren escandalosament desfavorables per a l'Estat congolès.
8. La referència als accionistes connecta l'empresa amb problemes globals, aparentment allunyats de la RDC, però que acaben influint en el funcionament de les empreses en territori congolès: problemes com les diverses modalitats de captació de fons per a invertir en projectes miners, o les fusions i adquisicions de les diverses empreses matrius de les que operen en territori congolès.
9. Les empreses mineres a Katanga es queixen de la manca de fons per a les inversions de l'Administració provincial i de les administracions locals: en efecte, els impostos pagats per elles al govern central de Kinshasa s'haurien de distribuir entre els tres nivells administratius segons la següent proporció: Administració central 60%; Administració provincial de Katanga 25%; Administració municipal: 15%. I, malgrat tot, el govern central es queda el 100% dels impostos. És el que a la RDC s'anomena «el problema de la retrocessió».
10. No podem perdre de vista el fet que la consolidació d'un Estat de dret és un procés a llarg termini i que la independència de la RDC és relativament recent. A més, aquesta independència va ser mal preparada durant els últims anys de la colònia. Avui la democràcia congolès és imperfecta, però moltes persones treballen per millorar-la.
11. Les tensions entre mineria industrial i mineria artesanal reflecteixen els problemes típics en processos d'industrialització o reconversió industrial, processos caracteritzats per la incorporació de tecnologies productives en un sector econòmic que expulsen del sector una part dels treballadors, però que, al mateix temps, augmenten la productivitat de les empreses. En el cas de la RDC, diversos autors defensen la compatibilitat i, fins i tot, complementaritat de la mineria artesanal formalitzada (tal com l'hem descrita en referir-nos a la regió del Kivu) i la mineria industrial representada per les grans empreses (la majoria, multinacionals).

QÜESTIONS PER A LA REFLEXIÓ

1. Introducció

- Davant la situació de les dones en la guerra de l'est de la RDC, quines accions creus que han d'emprendre les ONG i els governs dels països en desenvolupament? Què podem fer nosaltres com a persones o grups de la societat civil?
- Davant la situació de nens com Adon Kalenga, quines accions creus que han d'emprendre les ONG i les autoritats locals, per a reforçar els incentius perquè els nens vagin a l'escola i redueixin el temps dedicat a treballs insans i perillosos? Què podem fer com a persones o grups de la societat civil?
- Si una ONG del teu país proclama el boicot a una empresa que utilitza com un dels seus components un mineral extret d'una zona de conflicte, quines accions creus que han de ser les accions més adequades per a aconseguir millorar la situació de la població d'aquella zona?

2. La RDC

- Si la història política de la RDC ens diu que es tracta d'una democràcia recent, hem de jutjar la qualitat d'aquesta democràcia amb els mateixos estàndards amb què jutgem les democràcies europees? Quines accions concretes creus que han d'emprendre la societat civil, les ONG, els grups religiosos (per exemple, les Esglésies cristianes) o altres, per a millorar la qualitat de la democràcia i el benestar de la població?

3. La mineria a la RDC

- Com es pot millorar la situació dels artesans miners i de les seves famílies en una zona d'alt nivell de conflicte com la regió del llac Kivu? I en una zona de baix nivell de conflicte com Katanga? Pensa en accions concretes que saps que funcionen per a col·lectius en situació semblant en altres països en desenvolupament.
- Quins problemes –conseqüències perverses– creus que pot tenir l'aplicació sobre el terreny a l'Àfrica d'una llei com la Dodd-Frank, aprovada als

EUA? Amb quines mesures de suport i en quins àmbits geogràfics es poden evitar aquestes conseqüències perverses?

- Què podem exigir des dels països del nord als nostres governs i a les nostres empreses, amb l'objectiu que els contractes que signen en països pobres respectin una distribució justa de la riquesa? Què podem exigir des dels països del nord als governs dels països en desenvolupament perquè els impostos i altres ingressos públics reverteixin en el benestar de les poblacions locals?

4. Conclusió

- Busca raons a favor i raons en contra de les diverses accions que proposen els autors del quadern als ciutadans dels països rics (apartat 4.4).

Cristianisme i Justícia (Fundació Lluís Espinal) és un Centre d'Estudis promogut per la Companyia de Jesús de Catalunya. Agrupa un equip de professors universitaris i especialistes en teologia i en diverses ciències socials i humanes interessats pel cada cop més indispensable diàleg cultural fe-justícia.

La col·lecció Cristianisme i Justícia presenta algunes de les reflexions dels seminaris de l'equip del Centre o alguns dels treballs dels seus membres i col·laboradors.

155. D. VELASCO, La propietat privada: és un robatori? - 156. D. VELASCO, Cap a una visió cristiana de la propietat - 157. M. D. OLLER, Construir la convivència - 158. J. M. GORDO, La cristologia de Joseph Ratzinger - Benet XVI - 159. QUATRE TESTIMONIS, Per què vaig tornar a la fe - 160. J. GIMÉNEZ, Les preguntes que portem dins - 161. J. CARRERA I CARRERA, El problema ecològic: una qüestió de justícia - 162. J. F. MÀRIA I SERRANO, El jove, el guru i l'ocell - 163. J. I. GONZÁLEZ FAUS, Por de Jesús - 164. S. THIÓ - M. LL. GERONÈS, ASSOCIACIÓ ÀKAN, I qui dius que sóc jo? - 165. X. ALEGRE, Resistència i esperança cristianes en un món injust - 166. J. I. GONZÁLEZ FAUS, Quan el nihilisme despulla la fraternitat - 167. CÀRITAS DIOCESANA DE BARCELONA I CRISTIANISME I JUSTÍCIA, Una mirada a la pobresa - 168. P. ARROJO, Crisi global de l'aigua - 169. D. IZUZQUIZA, En partir el pa - 170. J. CARRERA, Cristianisme i societat des de la perspectiva ètica - 171. G. DUCH, F. FERNÁNDEZ SUCH, L'agroindústria sota sospita - 172. J. LAGUNA, Fer-se càrrec, carregar i encarregar-se de la realitat - 173. B. BASTIDA, Crisi, un final per escriure? - 174. J. I. GONZÁLEZ FAUS, "Ja hi vaig, Senyor". Contemplatius en la relació - 175. J. BOTEY, Capellans obrers. Compromís de l'Església amb el món obrer - 176. L. RAMÓN, Dones en peu de vetlla - 177. J. I. GONZÁLEZ FAUS, El naufragi de l'esquerra - 178. F. J. VITORIA, Vents de canvi - 179. J. ALONSO, El diàleg de la vida quotidiana - 180. J. I. GONZÁLEZ FAUS, Unicitat de Déu, pluralitat de místiques - 181. J. LAGUNA, Ai de vosaltres...! Distopies evangèliques - 182. V. CODINA, Fa 50 anys va haver-hi un Concili - 183. A. BLANCH, Lleó Tolstoi, un profeta polític i evangèlic - 184. J. F. MÀRIA, E. DEVUYST, Les mines del rei Leopold

Els títols d'aquesta col·lecció es poden descarregar d'internet:
www.cristianismejusticia.net/quaderns

N. 184, juny 2013

La Fundació Lluís Espinal envia gratuïtament els quaderns CJ a tothom que els sol·licita. Si vostè desitja rebre'ls, demani'ls a:

Cristianisme i Justícia
 Roger de Llúria, 13 - 08010 Barcelona
 Tel: 93 317 23 38 - info@fespinal.com
www.cristianismejusticia.net

cristianismejusticia

cijusticia

fespinal89